

УДК 1:331.542:800[378:61]:004.12

Романюк О. В., Національний медичний університет ім. О. О. Богомольця (Київ)

ПРОБЛЕМА МОВИ ТА ЯКОСТІ ОСВІТИ

Стаття присвячена дослідженню впливу професійної мови викладача на якість освітньо-виховного процесу у вищих медичних закладах шляхом відповіді на питання «що і як говорить викладач» та «чи може він навчити методам словесного переконання, необхідним у відносинах лікар-пацієнт».

Ключові слова: мова, професійна мова, якість освіти

Романюк О. В., Национальный медицинский университет им. А. А. Богомольца (Киев)

ПРОБЛЕМА ЯЗЫКА И КАЧЕСТВО ОБРАЗОВАНИЯ

Рассматривается вопрос влияния профессионального языка преподавателя на качество образовательно-воспитательного процесса в медицинских вузах путём ответа на вопросы «что и как говорит преподаватель» и «может ли он научить методам словесного убеждения, необходимым во врачебной практике».

Ключевые слова: язык, профессиональный язык, качество образования.

Romanuk O. V., National Medical University named after A. A. Bogomolets (Kiev)

A VALUE OF LANGUAGE IS IN PROVIDING OF QUALITY OF EDUCATION

The article is devoted to research of influence of professional language of teacher on quality educationally-educate process in higher medical establishments by an answer for a question that and as a teacher talks but whether can teach the methods of verbal persuasion so of necessity in doctor-patient relationships.

Keywords: language, professional language, quality of education.

Постановка проблеми. В умовах сучасної цивілізації професійна мова є надзвичайно важливим фактором, що має вплив на подальший розвиток окремої людини та суспільства. Як мова кожної держави повинна відповідати внутрішнім й зовнішнім перетворенням, що відбуваються під час розвитку спільноти, так і професійна мова людини має відповідати вимогам часу та певним стандартам професії. Історія переконливо свідчить про повсякчасний вплив інформаційних технологій на мову, а вона, в свою чергу, впливає на розвиток культу-

ри, освіти, науки, взагалі на глобальні зміни у сферах економічного, соціального, політичного, культурного, духовного життя. Тому, сьогодні простежується посилення інтересу науковців до проблем впливу мови на багатовіковий поступ спільнот, який базується на певних мовленевих традиціях, а, на нашу думку, актуальним є дослідження впливу професійної мови на забезпечення якості освіти у вищих медичних закладах.

Мета роботи полягає у дослідженні професійної мови як фактору забезпечення якості освіти у медичних ВНЗ.

Реалізація мети передбачає вирішення наступних завдань: міжпредметний аналіз попередніх досліджень даної тематики; дослідження впливу професійної мови викладача на якість освітньо-виховного процесу у вищих медичних закладах.

Ступінь розробки тематики. Проблема забезпечення джерелами будь-якої теми дослідження постає перед кожним науковцем. Від характеру, кількості, різноманітності, походження, збереженості залежить новизна і глибина висвітлення питання, наближення до об'єктивності в оцінках різноманітних подій, підходів, явищ. Серед вагомих ґрунтовних досліджень даної тематики виокремлюються ідеї вчених, представників різних наук – філософів, соціологів, політологів, психологів, філологів, лінгвістів тощо. Серед закордонних доробків зазвичай науковцями виокремлюються дослідження В. Фон Гумбольдта щодо розрізнення побудови людських мов: різні мови – не різні позначення однієї й тієї самої речі, а різне її бачення, де слово не стільки відбиток предмету, скільки відображення його почуттєвого образу, створеного у нашій душі в процесі мовотворення; Е. Сепір і Й. Гердер розглядали питання взаємозв'язку та взаємозалежності мови, раси, культури; Б. Уорф досліджував мову як образ світу; Ж. Ж. Руссо розглядав ідеї про походження писемності; Т. Е. Харлі досліджував психологічні процеси, що зумовлюють функціонування мови, у тому числі, розуміння, породження, запам'ятовування мови. М. Гайдеггер аналізує основні феномени мовлення – слухання, мовчання, поголоска і мова, а також взаємозалежність понять «мова» та «буття». Українські традиції дослідження мови пов'язані з ім'ям О. Потебні, а також різними аспектами мовного питання займались В. Бадер, О. Гончар, М. Грушевський, А. Дербак, Д. Донцов, М. Драгоманов, А. Зеленько, В. Іванишин, Л. Масенко, О. Пінчук, Я. Радевич-Винниць-

кий та інші. Серед сучасних українських філософів – дослідників проблем мови, слід згадати Поповича М. В., Кононенко П., Пряженцеву К. В., Пантелєєву І. Але питання впливу професійної мови на забезпечення якості освіти у вищих медичних закладах досліджено, на наш погляд, недостатньо.

Виклад основного матеріалу. Щоб зрозуміти поняття «мова» необхідно усвідомити, що мова – це система знаків, які функціонують як засоби спілкування. Вона існує об'єктивно в духовному житті суспільства. Вважається, що мова виникла у процесі еволюціонування самої людини як суспільної істоти. Біологічні передумови виникнення мови: специфічна побудова гортані, що дало можливість звуку; вивільнення верхніх кінцівок, що зумовлює появу рухів, які були притаманні пращурам і слугували засобом спілкування, задоволення потреб в обміні думками, пізнанні властивостей предметів, явищ і позначалися словами. Мова – суспільне явище, найважливіший засіб організації людських стосунків. За її допомогою люди досягають розуміння, обмінюються думками, здобувають знання, передають їх нащадкам, мають змогу налагодити спільну діяльність у всіх галузях. Мова є системою знаків, що мають соціальну природу, яка створилася й закріпилася в процесі історичного розвитку діяльності членів суспільства. Слово, як одиниця мови, має дві сторони – зовнішню звукову (фонетичну) і внутрішню смислову (семантичну). Обидві вони є продуктом тривалого суспільно-історичного розвитку. Їхня єдність (але не тотожність) творить слово. Зовнішня фонетична форма слова – це умовний знак предмета або явища, що не передає безпосередньо його властивостей.

Також визначено, що мова і мовлення – поняття не тотожні. Мовлення – це процес використання людиною мови для спілкування. Залежно від віку, специфіки діяль-

ності, середовища мовлення людини набуває певних особливостей, попри те, що люди спілкуються однією мовою. Наприклад, мовлення однієї людини образне, яскраве, виразне, переконливе, а іншої – навпаки: обмежене, бідне, сухе, малозрозуміле. Вже у цьому виявляється відмінність у володінні мовою. Людині властиві індивідуальний стиль мовлення, відмінність артикуляції звуків, інтонування, логічної виразності. Ці особливості стосуються і професійної мови. Кожен говорить по-своєму, хоча й користується спільною для всіх мовою. Мовлення не існує і не може існувати поза мовою. Водночас сама мова існує як жива лише за умови, що її активно використовують люди. Мова розвивається і вдосконалюється у процесі мовного спілкування. Саме мовлення є формою актуального існування кожної мови.

Філософи розглядають мову як феномен свідомості людини. В цьому напрямку роль і значення мови проявляється у двох функціях: слугувати засобом спілкування людини та засобом організації думки. Мова – безпосередньо життєва «тканина свідомості». Твердження, щодо існування зв'язку між мовою і свідомістю ґрунтуються на тому, що майже 100 % часу у стані недремності людина розмовляє: внутрішня мова супроводжена мисленням; 30 % часу людина розмовляє вголос; 45 % слухає і мислено реагує на інформацію; 16 % читає, тобто мислено розмовляє з автором; 9 % пише – викладає свою власну думку. Як відомо, природа мови є чуттєво-надчуттєвою, матеріальні знаки сприймаються чуттями, а ідеальні значення сприймаються розумом, свідомістю. Мова як візитівка людини: «Заговори, щоб я тебе побачив» (Сенека). К. Юнг наголошував на існуванні у свідомості людей «генетичних» смислових категорій, що виникали та склалися історично і, відповідно, користування ними відбувається несвідомо. Іншими словами,

ми використовуємо мовні матриці, надаючи сенсу речам або предметам [17, с. 185–208]. Ця теорія доповнюється ідеями Е. Гуссерля про наявність у свідомості особливого зору – «зір – до» або «забутий зір». Таким чином пояснюється феномен бачення предмету раніше його атрибутів (мисленнєве сприйняття предмета відбувається раніше за розуміння його характеристик чи первинних якостей): предмет і його уявлення не мають чіткої межі. Предмет спочатку опредмечується у свідомості, а вже потім закріплюється у мові специфічним чином [4, с. 103–174].

Професійна мова викладачів передусім є засобом спілкування представників однієї галузі знань, тому для нас важливо ознайомитись з деякими дослідженнями з приводу вивчення мови як засобу спілкування людей. Так, Б. Ломов пропонує три рівні спілкування: макрорівень – взаємозв'язки індивіда з іншими людьми та соціальними групами (спілкування і мова вивчаються в інтервалах часу зіставлених із тривалістю людського життя); мезорівень – сукупність цілеспрямованих, логічно завершених контактів (акцент мови на змістових компонентах спілкування, вербальних і невербальних засобах, етапах); мікрорівень – аналіз елементарних одиниць спілкування (взаємодія партнерів спілкування) [8, с. 128]. Г. Андреева у структурі мови спілкування виокремлює взаємопов'язані чинники: комунікативний – обмін інформацією; інтерактивний – обмін і інформацією, і діями; перцептивний – завдяки мові партнери сприймають одне одного, пізнають і встановлюють взаєморозуміння [1, с. 28]. Б. Паригін розглядає мову як комунікацію, що взаємодіє зі змістом і формою [13, с. 156]. О. Бодальов виокремлює пізнавальний, емоційний, діяльний компоненти мови, або гностичний, афективний, практичний [3, с. 16].

Важливо поглянути на функції профе-

сійної мови, що, на нашу точку зору, де в чому подібні до функцій мови взагалі, а саме – пов'язаних з обміном, взаємодією і сприйняттям викладачів один одного та викладачів і студентів. Б. Ломов зазначає такі функції як інформаційно-комунікативну (обмін інформацією завдяки мові); регуляційно-комунікативну, коли мова регулює поведінку і діяльність індивідів; афективно-комунікативну – мова регулює емоційну сферу життя індивідів [8, с. 93]. Соціологи й політологи (А. Деркач, Н. Кузьміна) виокремлюють інші функції мови як засобу спілкування: соціально-психологічне відображення – форма свідомого відображення партнерами особливостей протікання взаємодії (через мову елементи ситуації взаємодії, що сприйняті окремою людиною, стають реально дійсними для її партнерів); регулятивна – мовний безпосередній або опосередкований вплив на члена групи з метою зміни/збереження поведінки; пізнавальна – мова допомагає оволодінню членами групи різних знань про самих себе, друзів для напрацювання вмінь і навичок найраціональнішого вирішення проблем; експресивна – завдяки мові часто всупереч логіці людина виражає свої емоції; соціальний контроль – мова регламентує нормативний характер цінностей суспільства; соціалізація – завдяки мові індивід засвоює комунікативні вміння і навички своєї соціальної групи та суспільства взагалі [7, с. 68]. Виокремлюють вчені (А. Панфілова, Є. Руденський) і функції ділової мови: інструментальна – мова як соціальний механізм управління; інтегративна – засіб об'єднання ділових партнерів або професіоналів для спільного комунікативного процесу; самоствердження – мова допомагає професіоналу продемонструвати власний інтелект і психологічний потенціал; трансляційна – мовою передають спосіб діяльності, думки, оцінки та інше. А також виокремлюють естетичну, творчу, номінативну, ідентифі-

каційну, культурогенеративну функції [12, с. 192].

П. Рікер розглядає властивість мови бути «родієвим феноменом», тобто мовлення стає можливим, на думку вченого, лише завдяки події. Подія ніби структурується на типові для даної мови смислові блоки (фразеологізми, службові морфеми, синтаксичні конструкції, маніпуляції з цими об'єктами), кожен з яких є внутрішньо організованим, почленованим семантичним об'єктом, який стає вихідним матеріалом для побудови більш складних структур. Блоки різних мов не тотожні, проте містять ті самі елементи смислу. Тобто спосіб мислення суб'єкта втілюється у суті, що відображає незалежно існуючий світ предметів, подій, відношень, суджень. Суть або зміст закріплюються у слові – найпростішому та феноменальному засобу номінації фрагменту світу. Оскільки слово є семантичною одиницею комунікативного простору, то комунікативний досвід неможливий без знання слів [15, с. 228].

Широко мову досліджують сугестивні лінгвісти. Б. Ф. Поршнев виокремлює рівні вербальної сугестії: фонологічний, номінативний, семантичний, синтаксично-логічний, контекстуально-смисловий, формально-символічний [14, с. 228]. Дещо іншу структуру пропонує Б. А. Грушин: змістовна, логіко-структурна, морфологічна, функціональна, феноменологічна [5, с. 13].

Досліджують мову і психологи. Так, грузинська вчена Р. Г. Мшвидобадзе зазначила, що індексальна інформація (позитивні/негативні установки людини) передається через мовний канал не лише за допомогою лексико-семантичних засобів, але й таких формальних мовних параметрів, які в свідомості мовця не несуть такого навантаження. Тобто, розмовляючи, людина задіює синтаксичні і морфологічні параметри не спеціально, а несвідомо на рівні установок [11, с. 9–16].

Лінгвісти наголошують на необхідності визначення сугестивної структури двома складовими: структурою мови та розглянутою через призму феномену сугестії. Доречно нагадати, що Є. Бенвеніст виділив у структурі мови ряди однорідних одиниць-рівнів: речення, знак, фонема. Вчені по-різному доповнюють дану ієрархію [2, с. 216]. Так, професор Л. Н. Мурзін пропонував ввести рівень тексту як найвищий рівень мовлення. Спускаючись з вищого рівня на нижчий ми отримуємо лінгвістичну форму, а шлях від нижчої до вищої приводить до лінгвістичного значення. Мурзін Л. Н. зосереджує нашу увагу ще на декількох постулатах: мовлення можна розглядати в цілому як явище сугестивне (всі компоненти мовлення потенційно сугестивні); при дослідженні мови пропонує використання міждисциплінарного підходу (наприклад, філології та психології); форма втілення сугестивності мовлення – текст (як вербальний так і невербальний), а компоненти тексту – знакові компоненти, засоби сугестії; мовна сугестія імовірна за своєю природою; традиції комунікації безпосередньо впливають на мовлення; взаємодія мовця і того, на кого спрямована мова, відбувається за допомогою механізмів сугестії вербальними та невербальними засобами. Так, наприклад, для латентного вербального впливу базовими є одні рівні мовлення (фонологічні тощо), а з позиції особливої соціально-психологічної ролі мовця (вчитель, керівник, батьки) відкритий вплив буде здійснюватись за допомогою інших рівнів (наказовий тощо) [10, с. 171].

Узагальнено розглянувши попередні дослідження даної тематики, прагнемо заглибитись у розгляд питання впливу професійної мови викладача на забезпечення якості освітньо-виховного процесу у медичних ВНЗ.

Слід зауважити, що в професії педагога мова сприймається не лише як комунікати-

вний і фактичний інструмент, а і як засіб управління певним процесом на рівні індивіда, соціальної групи, спільноти, суспільства в цілому. Те, якими вербальними засобами оперує викладач під час спілкування зі студентами (добір інтонації, характерні забарвлення розмови, цікавиться про стан здоров'я-настрою-успіхів, грамотно та зрозуміло, або, навпаки, незрозумілими термінами тощо), має кілька наслідків: заспокоює та налаштовує на ретельну роботу та позитивний результат як студентів, так і самого викладача. Відтак вимальовується три основних компоненти, які потребують дослідження: що говорить викладач, як говорить і чи може він навчити студентів-медиків методам мовного переконання у прагненні досягти якості освітньо-виховного процесу.

Даючи відповідь на питання, що говорить сучасний викладач медичного вищого навчального закладу, зокрема викладач гуманітарних дисциплін, слід звернути, перш за все, увагу на два аспекти: ефективність вирішення проблем, які виникають в результаті професійної діяльності, залежить від ступеня сформованості комунікативних та особистих якостей фахівця (вміння працювати з людьми, будувати взаємовідносини з колегами і студентами, грамотно й перспективно керувати комунікативним процесом тощо); на сучасного фахівця, зокрема викладача, вплинув перехід до української мови як державної, що ще й досі вимагає наявності загального емоційного перелаштування та оновлення галузевих термінологічних запасів (на нашу думку, профільна освіта, особливо медична, потребує збагачення професійної української мови додатковою номенклатурою понять, вироблених світовою спільнотою).

Оскільки метою професійної мови та професійного мовлення медичного працівника, як і будь-якого іншого фахівця, є формування та формулювання професійної

думки, мовленнєвої діяльності (висловлювання, читання, письмо), а також професійне спілкування і професійна комунікація (обмін і оцінювання професійної інформації), розвиток професійних мовленнєвих навичок повинен починатись з перших днів навчання у медичному ВНЗ, а саме, на ґрунті засвоєння соціально-гуманітарних дисциплін. Таким чином, на засвоєнні профільних дисциплін студент-медик зможе інтегровано використовувати вже отриману базу професійної мови та професійних навичок, що дозволить з гідністю увійти в професійну діяльність і на професійному рівні розуміти предмет розмови (мету висловлювань, умови спілкування тощо) з колегами, клієнтами, пацієнтами, вільно орієнтуватись в професійному середовищі й адекватно реагувати на різні ситуації. За відсутності вищезазначеного медичну сферу спіткає криза комунікативної культури в плані невміння будувати конкретні відносини з іншими людьми, успішно працювати в команді, користуватись мовним етикетом, зв'язно та логічно висловлювати думки тощо. Адже відомо, що сучасна медична термінологія – одна з найбільш ширших і складних у понятійному відношенні систем. Великими темпами розвиваються вузькоспеціальні медичні лексикони: терміносистема лікарських засобів включає понад 80 тис. мовних одиниць, щороку з'являється понад 1000 нових медичних термінів (у сфері медичного знання ще з часів К. Галена прийнято одним терміном позначати одне значення) [9, с. 219–223].

З означених зауважень зрозуміло, що професійна мова викладача медичного ВНЗ має неабиякий вплив на якість освітньо-виховного процесу й забезпечення її повноти і чіткості щодо передачі інформації потребує виконання ряду вимог: однозначність – викладач вищого медичного закладу, зокрема соціально-гуманітарних дисциплін, повинен вміти використовувати і по-

яснювати синоніми, омоніми, антоніми; експліцитність – професійна мова викладача для забезпечення якості освіти повинна виражати корисні відношення та психологічні асоціації; відкритість – професійна мова викладача, особливо соціально-гуманітарних дисциплін, повинна бути побудована так, щоб була можливість корекції і доповнень соціально-гуманітарних знань медичними і навпаки; – компактність; структура повідомлень може бути локальною (конкретні дії), глобальною (можливі зв'язки), декларативною (загальна інформація), процедурною (містити медичну інформацію).

На нашу думку, вплив професійної мови викладача, зокрема соціально-гуманітарних дисциплін, з позиції «що він говорить» на якість освітньо-виховного процесу можна окреслити наступними компонентами: мотиваційно-ціннісний – стимулює майбутнього лікаря до комунікативного розвитку і регулює його комунікативну поведінку; загальнокультурний – отримання й розширення знань і досвіду, що сприяє розвитку особистості студента-медика; розумово-мовленнєвий – попередження і уникнення розгубленості студентів у різноманітні трактувань та понять, а професійна мова викладачів соціально-гуманітарних дисциплін – це ще й вплив на якість засвоєння загальних характеристик мислення і мови, властивих іншим вузьким спеціальностям; професійно-медичний – виявляється в якості максимально наближеного до сфери професійної діяльності майбутнього лікаря, а саме розвиток термінологічно-словникового запасу (активний словник, пасивний словник, індивідуальний словник студента-медика). Останній компонент вимагає формування освітянської еліти викладачів соціально-гуманітарних дисциплін в медичних вищих навчальних закладах, професійна мова яких збагачена знанням достойної бази медичної та інфор-

маційно-інноваційної термінології.

Досліджуючи питання впливу професійної мови на забезпечення якості освітньо-виховного процесу з позиції «як говорить викладач», слід виділити кілька основних аспектів: сучасність – змістовна оновленість, а також, мова має бути не лише просто державною, але і одночасно інформаційно-комфортною та національно об'єднуючою; динамічність (активність) в поєднанні з компетентністю; емоційна забарвленість – довіру студента-медика можна отримати відкритою демонстрацією намірів, проявами теплоти і доброзичливості; відображення власного професійного ставлення; логічна послідовність; завершеність; використання традиційних для українського суспільства звернень експресивного відтінку на кшталт «колега», «братуку», «сестронько», «синочка», «дочечка» тощо для досягнення особистого психологічного контакту викладача зі студентом, що вкрай актуально в сучасному суспільстві, де теплі, дружні стосунки нерідко майже відсутні навіть у сім'ях внаслідок зайнятості дорослих роботою 24 години на добу; використання доречних фразеологізмів, наприклад, про неухаженого студента – «гав ловить», байдужість майбутніх лікарів – «нічого собі до серця не бере», підбурює інших – «воду каламутить», терплячий пацієнт – «терпів стільки, що навіть кінь не витерпів» тощо – продемонструє обізнаність традиційними підходами до ситуацій, а також розвантажить суху професійну мову.

У медичній практиці важливий зворотній зв'язок між лікарем і пацієнтом, тому викладач медичного ВНЗ повинен використовувати професійну мову як засіб і метод словесного переконання та вчити цьому навичку студента-медика. Для досягнення успіху маніпуляція має залишатися непомітною, а успіх маніпуляції гарантований, коли маніпульований вірить: усе, що відбувається, природне і неминуче. Отже, для ма-

ніпуляції потрібна фальшива дійсність, в якій її присутність буде непоміченою і створюється цей ефект передусім завдяки мові [16, с. 9]. Представники нейролінгвістичної психології вважають, що мову можна використовувати як прийоми маніпуляції у наступних видах: «віддзеркалення» – представлення об'єкту мовних характеристик, властивих самому об'єкту, в наслідок чого утвориться позитивне поле для зміни захисних фільтрів і досягнення мети; «емоційне спонукання» – мова лестощів, заперечення, щирості, торкання достоїнства особи шляхом зближення заради емоційного впливу на співрозмовника; «накладання субмодальностей» – введення у свою мову «чужих» мовних характеристик, наприклад, мовні характеристики ситуативного лідера даної аудиторії слухачів (мовний вплив дуже складно використовуваний на великих аудиторіях); «якоріння пікового досвіду» – мовою фіксуються моменти, під час яких слухач знаходиться на піку своїх емоційних переживань, а позитивний запал послабляє критичність сприйняття і стає можливим вплив іншої інформації; прийом «метафоризація» – шляхом використання при розмові метафор, прикладів з життя, анекдотів тощо; «інконгруентність» – невідповідність сигналів, що посилюються через різні канали комунікації, завдяки цьому методу можна навчитись не демонструвати невпевненість чи розгубленість у розмові тощо [6, с. 6–15].

Таким чином, викладачем досягається мета – у вкрай доступній, емоційній, лаконічній, оригінальній, легко запам'ятовуваній мовленнєвій формі донести суть визначеного матеріалу відповідної науки та налаштувати студентів-медиків на підтримку і сприйняття цих знань, запрограмувати студентський напрямок почуттів, установок, симпатій, уявлень тощо ... до бажаних дій. Це повсякчас робить у своїй професійній діяльності викладач завдяки

саме професійній мові. Виконуючи це завдання, викладач використовує два види особливостей мови: предметна (мова шляхом аргументів спрямована на звернення до розуму майбутнього лікаря), емоційна (мова спрямована на виклик спогадів, асоціацій тощо). Викладач власним прикладом вчить студентів-медиків методам мовного переконання.

Висновки. Узагальнюючи вищезазначене, на нашу думку, слід виділити деякі особливості у дослідженнях мови. По-перше, це багатоаспектний характер самого феномену мови: мова – це потреба людини; це умова її виживання; це засада процесу обміну цінностями і досвідом; це окрема знакова система; це посередник між різними знаковими системами; це засіб нормативного регулювання поведінки; це засіб самовираження і ставлення до себе, інших і суспільства взагалі тощо. По-друге, міждисциплінарний підхід дослідження мови (ми намагались продемонструвати дослідження вчених – представників різних галузей наукового знання). По-третє, професійна мова викладача має вплив на якість освітньо-виховного процесу у трьох основних аспектах: що говорить викладач, як говорить і чи може він навчити власним прикладом майбутніх лікарів методам мовного переконання. Подальшого дослідження потребує проблема формування професійної мови у майбутніх лікарів при вивченні соціально-гуманітарних дисциплін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреева, Г. М. Общение и деятельность / Г. М. Андреева / [На русск. и чеш. яз.]. – Прага : Изд-во Карлова ун-та, 1984 (совм. с Я. Яноушеком).
2. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М. : Прогресс, 1974. – 483 с.
3. Бодалев, А. А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения / А. А. Бодалев. – М., 1998. – 168 с.
4. Гуссерль, Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Э. Гуссерль // Философия как строгая наука. – Новочеркасск : Гагуна, 1994. – С. 103–174.
5. Грушин, Б. А. Массовое сознание / Б. А. Грушин. – М., 1987. – 368 с.
6. Жмиріков, А. Н. Психологія політичного лідерства в сучасній Росії / А. Н. Жмиріков. – Н. Новгород : Ніжегор. гуманит. центр, 1996.
7. Кузьмина, Н. В. Акмеологическая теория повышения качества подготовки специалистов образования. – М. : ШГГТУ. – 2001. – 365 с.
8. Ломов, Б. Ф. Вербальное кодирование в познавательных процессах // Б. Ф. Ломов, А. В. Беляев, В. Н. Носуленко. – М. : «Наука», 1986. – 128 с.
9. Місяць, Н. Про укладання латинсько-українського офтальмологічного словника-довідника // Н. Місяць, В. Білоус, А. Білоус // Українська термінологія і сучасність : Збірник наукових праць. – Київ, 1998. – С. 219–223.
10. Мурзин, Л. Н. Текст и его восприятие / Л. Н. Мурзин, А. С. Штерн. – Свердловск : Изд-во Уральского университета, 1991. – 171 с.
11. Мшвидобадзе, Р. Г. Распознавание социальных установок через грамматические параметры речи: дис. канд. психол. наук / Р. Г. Мшвидобадзе. – Тбилиси, 1984. – 166 с.
12. Панфилова, А. П. Инновационные педагогические технологии: активное обучение : Учеб. пособие для студентов вузов / А. П. Панфилова – М. : Изд. центр «Академия», 2009. – 192 с.
13. Парыгин, Б. Д. Анатомия общения / Б. Д. Парыгин. – СПб : Изд. Михайлова, 1999. – 301 с.
14. Поршнева, Б. Ф. О начале человеческой истории / Б. Ф. Поршнева. – М. : ФЭРИ-В, 2006. – 640 с.
15. Рікер, П. Сам як інший / П. Рікер – К. : Дух і літера, 2000. – 458 с.
16. Шиллер, Г. Манипуляторы сознанием / Г. Шиллер. – М., 1980.
17. Юнг, К.-Г. Конфликты детской души / К.-Г. Юнг. – М., 1995. – С. 185–208.

Надійшла до редколегії 20.03.2012.
Прийнята до друку 11.09.2012.